

УДК 301.085: 371.398

ОСОБЛИВОСТІ ЕТАПІВ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ СІМ'Ї В СУЧАСНИХ УМОВАХ

О.М.Верхола

Розглядаються особливості етапів життєвого циклу сім'ї в сучасних умовах. Увагу приділено проблемі підміни первинних і вторинних відносин в сім'ї, сімейній динаміці, визначенню основних етапів сімейного циклу життя. Розрахована на спеціалістів в галузі соціології сім'ї.

Рассматриваются особенности этапов жизненного цикла семьи в современных условиях. Внимание уделяется проблеме подмены первичных и вторичных отношений в семье, семейной динамике, определению основных этапов семейного цикла жизни. Рассчитана на специалистов в области социологии семьи.

Розглядаючи динаміку сім'ї як цілісної групи, вивчаючи не лише тривалість, стаж існування сім'ї, але й аналізуючи дії та фази сімейної життєдіяльності в ідеальному варіанті (коли сім'я проходить всі етапи своєї еволюції аж до природного завершення — смерті своїх основоположників) і найрозповсюдженіші відхилення до ідеального розгортання подій, слід уточнити, до яких саме малих груп належить сім'я.

Створено багато класифікацій груп, і найвідоміша з них — визначення первинних і вторинних груп. Первинна група, згідно з Ч.Кулі, характеризується близькими, обличчям до обличчя, взаємодіями, коли кожного члена групи сприймають не за стереотипними уявленнями, а за унікальними якостями. Первинні відносини означають пріоритетність своїх членів групи порівняно з іншими людьми, надання переваги своїм перед чужими — підвищена увага до позитивних рис та вибачення недоліків і слабкостей. Вторинні відносини пов'язані з проміжними контактами або з контактами, коли інформація щодо учасників взаємодії будується за стереотипом, не на ґрунті спілкування та взаєморозуміння. Принцип первинності, близькості особливо відчутний у сім'ї, та його реалізація завжди супроводжується порушенням принципу рівності у відносинах з людьми взагалі. У межах дому не прийнято себе поводити, як на службі. Відповідно до принципу вторинності на роботі, навпаки, не слід переходити на сімейний код відносин. У житті ця відмінність зберігається в більшості випадків, та саме соціалізація дітей у сім'ї формує цей механізм, досягає автоматизму в соціально-компетентних осіб. Однак є й порушення: підлеглим на роботі іноді вигідно грати за домашніми правилами з керівниками (система блату) чи батькам буває зручно виховувати дітей

за справедливістю, не вирізняючи своїх або чужих. Відповідно, можуть бути сім'ї, де частка первинних відносин є невеликою і де початково конфліктність принципів первинності—вторинності розв'язується не в межах їхнього гармонійного поєднання і співіснування. З соціологічної точки зору при цьому цікаво знати, які особливості соціального устрою диктують подібну дисгармонію (наприклад, які риси тоталітарності сприяють цьому).

Групи можуть бути "природно" чи "штучно" створеними. Сім'я є першою, знаходиться поряд із сусідством, сільською чи мікрорайонно-двірською громадою. За звичай такого роду групи є багатофункціональними. Вони не створюються спеціально під певне завдання чи мету, як на роботі, у школі, армії, в'язниці ("формальні групи"). Серед штучних груп визначають також експериментальні, створені для вивчення в лабораторії. Іноді відрізняють групи дискретні, короточасні, створені випадково, та групи, що безперервні за тривалістю існування. Таким чином, сім'я є малою соціальною групою "природного" походження з низкою індивідуальних і соціальних функцій, має свою історію, протяжність у часі, сімейну динаміку, тобто послідовну та закономірну зміну різних етапів і станів.

Сімейною динамікою, з іншого боку, вважається зміна одних сімейних подій іншими. Причому під подіями розуміються не мільйони повсякденних сімейних ситуацій, а найважливіші, значущі з них, які істотно впливають на зміни сімейної структури. Це народження та смерті членів сім'ї, присутність і відсутність одних чи інших.

Сукупності сімейних подій створюють етапи сімейного циклу життя. У підручниках соціології сім'ї наводяться оцінки сімейних подій за вагомістю для особи чи сім'ї, за стресогенністю. Її тоді виявляється, що позитивні події (народження дитини) можуть збігатися з негативними (хворобою, розлученням).

Ієрархія сімейних подій, що подається за окремими стратами соціальної структури, дозволяє скласти посереднє уявлення щодо сімейних ролей, які розглядаються в залежності від соціального статусу, статі, віку та ін. Наприклад, з опитування декількох десятків жінок і чоловіків виплило, що на перших місцях у чоловіків знаходяться жіночі ролі дружини та матері (далі — батько, син, донька), а у жінок — ролі матері та доньки (далі — син, батько, чоловік) [1].

Сімейний цикл життя може будуватися за різноманітними критеріями але при їхньому відборі слід врахувати, що це саме цей цикл, тобто повинна відбиватися повторність, регулярність сімейних подій (точніше кажучи, циклічність виявляється при зміні сімейних поколінь, але при переході до нуклеарних сімей з розлученнями та повторними шлюбами регулярність подій також є достатньо визначальною). Стадії сімейного циклу повинні відбивати і сімейну специфіку подій (не індивідуальні події, що притаманні лише індивідам, і не ізольовані від триєдності подружності — батьківства — родинності окремі події).

Цим вимогам повністю відповідають критерії батьківства, що водночас виступають як родинні відносини між батьками (прабатьками) та дітьми (онуками), що супроводжуються подружніми відносинами (старту та фінішу шлюбу).

За критерієм батьківства визначають всього чотири фази чи стадії перед- чи прабатьківства, репродуктивного чи соціалізаційного батьківства і, як мінімум, п'ять ключових подій — одруження та скасування шлюбу, народження первістка й останньої дитини, одруження одного з дітей чи народження онука.

Якщо визначити стадії сім'ї в залежності від подій, пов'язаних з віком дітей та зміною їхньої життєвої ситуації, а також з відмежуванням дорослих дітей від батьківської сім'ї, подій і стадій циклу може бути набагато більше. У будь-якому випадку вони супроводжуються зазначенням стажу шлюбу на певний момент, що дозволяє, в свою чергу, розрахувати загальну тривалість сімейного буття та терміни окремих стадій. Дана характеристика сімейних змін часто використовується в соціологічній демографії і містить багато інформації. Наприклад, за скороченням періоду репродуктивного батьківства вираховується зниження народжуваності та наближення суцільної однорідності, а за скороченням фази передбатьківства — падіння рівня шлюбності.

Від свого виникнення до свого розпаду сім'я проходить через низку стадій, які є предметом демографічного аналізу. Як правило, сім'я виникає в момент узяття шлюбу. Сім'я збільшується з народженням кожної дитини. Від народження останньої дитини до моменту, коли перша дитина залишає дім, величина сім'ї залишається постійною. У зв'язку з одруженням дітей величина сім'ї поступово зменшується до вихідної величини (дві людини). Із смертю першої, а потім й другої сімейний цикл завершується [2].

Розробка схем сімейного циклу досовно різноманітних історичних епох допомогла б поглибити знання щодо патріархально-багатодітної та нуклеарно-малодітної систем сім'ї.

Праця Пола Гліка [4] вважається початком сучасного використання поняття "життєвий цикл сім'ї" у демографії та соціології. В своїй публікації автор проаналізував календар (таймінг) найважливіших демографічних подій на основі даних перепису населення США.

Слід відзначити, що ідея циклічної зміни за віком відома давно. Російські соціологи-аграрники використовували ідею життєвого циклу у вивченні селянської сім'ї: 1 — шлюбна пара в момент створення; 2 — з маленькими залежними дітьми; 3 — хоча б з однією дорослою дитиною; 4 — стадія відокремлення всіх дітей [3].

Слід порівняти критерії циклу, що покладені в основу П. Сорокіним, з пізнішими російськими концепціями сімейного циклу, наприклад, що застосовувались у статистиці (див. праці А.Г. Волкова, І.А. Герасимової, В.Л. Ружже та ін.).

У зв'язку із скороченням репродуктивного батьківства — сьогодні в Росії, наприклад, до 3, 6 років — можемо говорити про масштаб поширення малодітної сім'ї. Збіг цього періоду з інтервалом між народженням першої та другої дитини (від 1993 р. — 2, 6 років) буде сигналізувати про повне зникнення сімей з трьома і більше дітьми як соціального феномену. Наближення до протогенетичного інтервалу (при одночасному збільшенні останнього) свідчатиме на користь масової одиницності сім'ї.

Сьогодні соціологами і демографами не розроблена статистична оцінка поширення повного, ідеального циклу сім'ї — не відома його середня тривалість і тривалість його основних стадій. Можна лише опосередковано говорити про це та про реальний сімейний цикл, що підлягає впливові розлучень, хвороб, смертей.

Деякі статистичні характеристики стадій репродуктивного батьківства [4]

Індикатори	1935—1940 рр.	1975—1979 рр.	1993 р.
Тривалість репродуктивного періоду від одруження до народження останньої дитини	20,7	6,7	3,6
Середній вік матері:			
при народженні первістка	25,9	24,2	23,6
при народженні останньої дитини	44,7	31,4	26,1
Середній інтервал:			
протогенетичний	1,9	1,3	1,1
інтергенетичний	5,5	4,2	2,6

При середньому віці одруження, що дорівнює 23 рокам у жінок і 24,5 — у чоловіків, та середній тривалості життя жінок 72 роки і чоловіків 59 років отримуємо середню тривалість сімейного циклу 42 роки (ті, що перебувають у шлюбі, мають вищу середню тривалість життя, тому ця величина може бути більшою). Відповідно, передрепродуктивний період триває 1, 2 роки (цю цифру слід відкоректувати до частки жінок, які взяли шлюб уже вагітними чи такими, що мають дитину).

Репродуктивний період становить 4—6 років, соціалізаційний без народження дітей — 12—14 років до повноліття, період "продовженої" соціалізації до одруження дитини — ще 5—6 років.

Стадія прабатьківства (поява онуків) починається у 48—50 років і триває менше 10 років у чоловіків та близько 25 років у жінок. Таким чином, роль дідуся є досить короткою, а з урахуванням нуклеаризації реально поширюється лише на п'яту частину усіх "дідусів" (фактично ще менше, тому що відсутні дані про частку сімей, що проживають разом з батьком чоловіка чи дружини).

З врахуванням рівня розлучення середня тривалість шлюбу зменшується від 46 до приблизно 26 років (тривалість розірваних шлюбів становить приблизно 8—9 років при середньому віці розлучення у чоловіків 33 роки, жінок 30 років). Зважаючи на те, що приблизно 40% шлюбів розпадається до 5 років, 30% — від 5 до 10, 20% — від 10 до 20 і 10% — із стажем понад 20 років, можна побудувати сімейний цикл за стадіями розлучення. При врахуванні овдовіння, частоти і часу взяття повторних шлюбів (приблизно на 100 розлучень припадає 60 повторних шлюбів) можна скласти повнішу картину життєвих ліній сім'ї.

Побудова реального сімейного циклу життя за названими параметрами (а також, можливо, за хворобою й смертю дітей, за розповсюдженістю безплідних шлюбів та усиновлення) є складним і нагальним завданням.

Аналіз життєвих ліній сім'ї дозволяє скласти картину динаміки мільйонів українських сімей, що має велике наукове значення та є корисним у практичному плані. Ступінь редукції сімейного циклу до індивідуального циклу життя дозволяє говорити про масштаби кризи сім'ї та про напрямки розгортання даної кризи. Уже сьогодні за наявними фрагментарними даними можна говорити про скорочення шлюбності (зменшення потенціалу шлюбності) при відносно низькій, але зростаючій частці фактичного співмешкання, особливо після розлучень, подальше зростання якого буде доводити крах цінностей шлюбу взагалі, а не лише довічного шлюбу.

Масова одностаттєвість сімей, що свідчить про елімінування стадії репродуктивного батьківства та переважання "контрацептивно-абортного" батьківства, прив'язує сімейну соціалізацію до етапів подоросліпання єдиної дитини та зводить її до монополії наставництва батьків при відсутності соціалізації в групі братів-сестер. Одностаттєва сім'я, яка початково націлена на швидке розлучення, і надалі сприятиме даній формі шлюбу, що максимально полегшує розлучення, тобто сприятиме фактичному шлюбу, співмешканню. Сімейний цикл при співмешканні починається від народження першої та останньої дитини і завершується при переключенні хоча б одного з партнерів на інший фактичний шлюб після досягнення дитиною шкільного віку. Співмешкання зменшують соціалізаційний період кровних батьків при доповненні його "соціальним батьківством" співмешканців. Якою мірою для всього цього процесу чергування сексуальних партнерів та "примноження батьків" єдиної дитини правомірним є застосування поняття "сім'я", можна говорити, враховуючи швидкість девальвації сімейного стилю життя. Але згодом настане момент, коли від цього слова з полегшенням відмовляться як, можливо, від останнього релікту "патріархальщини".

1. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. М., 1996.
2. Кроник А., Кроник Е. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я. М., 1989.
3. Курман М.В. Динамика среднего числа детей в семье в СССР // Подростающее поколение. М., 1981. С.16.
4. Glick P.C. The Family Life Cycle // American Sociological Review. 1947. Vol.12. P.164.
5. Elder Y.H. The Life Course // Encyclopedia of Sociology. Cit. in: Murphy M.Y. The Family Cycle // Readings in Population Research Methodology. Vol.4. Chicago, 1993. P.15—3.
6. Murphy M.Y. The Family Life Cycle // Reading in Population Research Methodology. Vol. 4. Chicago, 1993, P.15—3.